

87674207-1	24/09/2023	הארץ - תרבות וספרות	עמוד 7	1	34.62x22.86
זיכרון פואטי: קריאה במסורות קדומות - חמת דניה שטיי - 25910					

ובכן, היתה לנח הצדיק גם בת יפת תואר, חכמה וטובת לב נוסף על שלושת בניו

דינה שטיין היא ראשת ארכיון הסיפור העממי בישראל שהקים ב-1955 חוקר הספרות והפולקלור רב נוי. ספרה "זיכרון פואטי" מנסה לעשות סדר בשלל הסיפורים העממיים שנלקטו בארכיון וגם להתמודד עם המסרים המיוזגניים של כמה מהם

חננאל מאק

זיכרון פואטי — קריאה במסורות קדומות בארכיון הסיפור העממי על-שם רב נוי, מאת דינה שטיין, הוצאת מאגנס, 2023, 324 עמודים

שעלה משה להר סיני נעמדו העשירים למרגלות ההר ורחקו את העניים למקור מות הרחוקים. כששבר משה את לוחות הברית נפלו השברים הגדולים קרוב ואילו הקטנים נתעופפו מרחק. כך נפלו בידי העשירים שברים שכתוב עליהם "תרצח", "תנאף", "תגנוב", ואילו לידי העניים הגיעו רק ה"לא", מכאן שלעשירים הכל מותר ולעניים אסור. באנקדוטה זו פותחת פרופ' סוד דינה שטיין את ספרה "זיכרון פואטי", העוסק כולו בארכיון הסיפור העממי בישראל שהיא משמשת בו ראש אקדמי. ארכיון הסיפור העממי בישראל (להלן: אסע"י) הוקם בשנת 1955 בידי חוקר הספרות והפולקלור רב נוי ז"ל והוא קרוי כיום על-שמו ושמוד באוניברסיטת חיפה.

הארכיון הוקם כדי לשמר, לתעד, למיין ולקטלג את שלל הסיפורים העממיים הש"גורים בפי העם, ובייחוד את הסיפורים שהביאו אתם לארץ העולים הרבים שהגיעו לכאן בשנים הראשונות לקום מדינת ישראל. בארכיון אצורים כ-25 אלף סיפורים, רובם הגדול בעלי אופי יהודי, אם כי נמצאים בו גם סיפורים המשמרים מסורות מוסלמיות, נוצריות ודרוזיות. לרברי המחברת הארכיון הוא "אתר זיכרון" והקמתו היתה צעד הכ"רחי בנסיבות של שנות המדינה הראשונות, שמוך לאחר השואה, גלי העלייה והמהפך

שחל בחייהם של יהודים בכל תפוצות יש-ראל. הקמתו ופעילותו של אסע"י משרתים הן את הזהות הלאומית-ציונית והן את שיי-מור המסורות הגלותיות שקיומן וגיוונן חותר לכאורה תחת רעיון כור ההיתוך הנודע. מרכיב מרכזי של כל פעילות ארכיונית הוא קיטלוג שיטתי של הפריטים המצויים בו, אלא שיצירת הקטלוג יכולה שתיעשה על-פי כמה מפתחות. כאן נבחרה הדיסציפלינה המקובלת בחקר הפולקלור בעולם, וסיווג הסיפורים נעשה על פי מפתח הטיפוסים הבינלאומיים של סיפורי העם והמסורות העממיות.

הגוף העיקרי של הספר מונה ששה פרקים שרובם עוסקים בנושאי כלליים כגון השימוש בפסוקי המקרא בסיפורי העם שבארכיון ומי עוטים בסוגיות פרטניות: עיון מחודש בסיפורי עשרת השבטים למשל, או מקומן הנרחב והמפתיע של עיונים בסיפורי גלות וגאולה. אחת מעיונים אלה העניקה לספר את תמונת השער שלו.

הפרק הראשון עוסק במקומם של פסוקי המקרא במכלול הספרותי שבארכיון ובי-צדדים התיאורטיים של השימוש בפסוקי מקרא בספרות בכלל ובספרות הרבנית והעממית בפרט. בצד העיון התיאורטי עולים כאן ממצאים שגם מי שאינו מצוי בתורת הסי-פרות ימצא בהם עניין רב. בקורפוס הממופתח (הלקיט, שכן המחקר אינו מקיף את כל 25 אלף הסיפורים, ומכאן שכל המספרים שלהי-לן נמוכים מהערכים האמיתיים) נרשמו 750 מבעים של פסוקי מקרא בסיפורים השמורים, ואת אלה מובילים ספרי תהלים (כ-160) ומי-שלי (כ-100), וגם אחרים ובראשם קהלת. עם זאת, הדמות המקראית הפופולרית ביותר באסע"י, המתפקדת בלמעלה מ-500 סיפורי-רים, היא כצפוי אליהו הנביא, המרחף למעי-לה מהטבע ומעל המקרא עצמו "כמתווך נצחי בין השמימי לארצי".

לא מפתיע להיווכח שאחד הפסוקים המ"צוטטים ביותר באסע"י הוא הפסוק מקהלת (י"א) "שלח לחמך על-פני המים כי רובו הימים תמצאנו". הפסוק "אדם ובהמה תושיע ה'" (תהלים ל"ו) מופיע בשמונה סיפורים שבהם מעורבים יחד בני אדם ובעלי חיים, והפסוקים "כן יאבדו כל אויביך ה'" המסטיים את שירת דבורה ו"ליהודים היתה אורה ושמי-חה" מגלילת אסתר כמציאים בסיפורי רדיפת יהודים בידי גויים והצלתם המפתיעה מידי הרודפים. קורא שורות אלה מוזמן לשער את טיב הסיפורים שבהם משולבים הפסוקי-קים "בור כרה ויחפרהו ויפול" (תהלים ז')

ודומיו, או "רבות מחשבות בלב איש ועצת ה' היא תקום" (משלי י"ט). ואף זאת כצפוי, גורם מסייע לשכיחותו של השימוש בפסוק הוא מקומו בתפילה או במשפטים המוכרים לכל מספרות חז"ל כגון פרקי אבות. מקום של כבוד מפוקפק קונה לעצמו הפסוק "אדם אחד מאלף מצאתי ואשה בכל אלה לא מצאתי" (קהלת ז') הניצב בסופו של סיפור מוכר על אשה בוגרנית ובעלה הנאמן. בסיפור זה מציע המלך לשניהם בנפרד פרס יקר ערך בתמורה לראשו הכרות של בן הזוג, ובעוד הבעל עומד בניסיונו מוכנה האשה לרצוח את בעלה, אלא שלהפתעתה ולאכזי-בתה הברר אינו יוצא לפועל.

סיפור זה מופיע בארכיון כבעשר גירי-סאות מעדות שונות (פולין, טורקיה, עיראק ועוד). אל חלק מהסיפורים נלווית תלונתן של נשים כנגד הנוק שהסב הסיפור המכוער והנפוץ למעמדן של נשים, אבל לרברי המ"חברת, "סביר שגם המסר המיוזגני שלו לא עמד לו לרועץ אלא להפך".

כמחצית מתוך כמאתיים הסיפורים מסוגת סיפורי הצדיקים מתייחסים אל התנאים רבי שמעון בר יוחאי ורבי מאיר (בעל הנס, או לא), בעיקר משום שקבריהם של שני החכמים בקי-רבת צפת ובטבריה מהווים אתרי עלייה לרגל. בכמה סיפורים ממשיכים שני התנאים לפעול גם בדורות הבאים אחריהם. אלה ועמם המחצית השנייה של סיפורי תנאים ואמוראים, בייחוד אלה שעל אודותם קיימות מחירוות סיפורים רצופים, מעידים על חלקם הרב של התלמוד והמדרשים ביצירת סיפורי עם יהודיים.

דיון ייחודי נמצא בספר על דמותו החי-ריגה והנערצה של רבי עקיבא, שאינה חורי-גת מסגרת הזמן והמקום ההיסטורי שלה אך נהפכת למשהו הדומה ל"סרט פולחן" על-פי המאפיינים הסבוכים של מונח זה שהגדיר אומברטו אקו. כמה מסיפורי ר' עקיבא מזהים אותו עם הגיבור שהתנהגותו המוורה מבקי-שת, ומקבלת לבסוף, פתרון ראוי. במקצת הסיפורים נוהג ר' עקיבא, וכמוהו גם חכמים נוספים, כ"תעלולין", כלשונה של שטיין. בפרק השלישי נבחרו סיפור נח והמבול וסיפור נח המשתכר ומתבזה אישית ומיי-נית וגלגוליהם השונים העממי לשמש בסיס לדוגמה לדיון. סיפורי נח העדן מכאן והמבול מכאן רוויים זיקות ייחסי גומלין בין בני אדם ובעלי חיים והחוקים המסדירים אותם מתחי-רשים ומשנים צורה בעקבות המבול. אכילת בשר בעלי החיים מותרת מעתה, אבל האיסור הטבעי והמוכן מאליו לשפוך דמי אדם נעשה

מעכשיו צו קטגורי מוחלט המחייב הן את האדם והן את החיה. ועוד: גורלותיהם השונים של בני האדם הם תוצאה של בחירותיהם השונות של שלו-שת בני נח, וכאן משתלב בדרך מפתיעה ההיבט המגדרי בעלילת המבול. הנה כי כן, על-פי הסיפור דלהלן היתה לנח גם בת יפת תואר, חכמה וטובת לב נוסף על שלושת בניו. לאחר המבול תבע כל אחד מהבנים את הבת לעצמו ונח, הכסיל הגמור או החכם הנסתר, הבטיח אותה לכל אחד מהשלושה. אשת נח, המייצגת כאן את המוסר וההיגיון הטבעיים ואת החוכה הדתית, מתריעה על כך, אבל נח מעביר את הכדור למגרשו של האל, משתכר

תיבת נח במיניאטורה עותמאנית

כדרכו ונדרם. בבוקר נוכח נח שאתונו וכלי-בתו נעלמו ובמקביל נוספו למשפחתו שתי בנות יפהיות הדומות כשלוש טיפות מים לבתו המקורית. כל אחד מהאחים בחר באי-קראי את אשתו, וכך זכה האחד באשה טובה וחכמה, השני באשה עיקשת וטיפשה כאתון, והשלישי התחתן עם אשה-לכלבה שנכנית ומרושעת. וכעת, "באיו מלוש הנשים וכי-תי אני?" שואל את עצמו כל אחד משומעי הסיפור, גברים כמובן. מיוזגניה כבר אמרנו? למרות עצמאותו של הסיפור וריחוקו מפרשת נח המקראית רואה כאן שטיין זיקות סמויות אל סיפור המבול והרקע רחב שלו: פרשת בני האלוהים ובנות האדם, יחסים

הומו-ארוטיים בין אב לבנו (מעשי חם בנח וקללתו), מעמדו של האדם הרודה בעולם החי אבל גם משתלב בו בדרך כלשהי ועוד. יש לשער שלא כל הקוראים יסכימו עם גישה ספרותית-מחקרית זו, הרואה כאן מבנה עומק סמוי וכעין מדרשי. מכל מקום, קובעת הכותבת, "הזיקה שבין ספרות עממית למבני עומק אינה חדשה". גם חז"ל קשרו היטב בין המי-בול ובין הפרת הסדר המיני הנכון והראוי בין בני אדם ובמעשיהם של בעלי החיים, מוטיב שאינו נוכר בתורה בפירוש. גם האגדה בדבר העורב הנשלח מהתיבה אל הלא-נודע וחושד בנח החומד את "אשתו" משתלבת במהלך זה. היבט אחר של יחסי בני אדם ובעלי חיים בהקשר של מעשי נח עולה מהאגדה המדרשית על השטן שהרווה את אדמת כרמו של נח ברמי-כבש, אריה, חזיר וקוף. כך רומז לנו הדרשן על תהליך התבהמותו של השיכור: מתימותו של כבש דרך גבורתו המדומה של אריה, חזירותו של חזיר והתנהגותו המגוחכת של קוף.

עשרות סיפורים מהמתועדים באסע"י נר-געים בעשרת השבטים או בבני משה השרויים כידוע מעבר לנהר הסמבטיון הגופש. נהר זה עביר אך ורק ביום השבת שבו הוא עצמו שובת ונח מזעפו, וכך חיים אותם ישראלים גיבורי חיל ושומרי מצוות כשהם מבודדים מהעולם היהודי הריאלי ומשמשים בסיס לאגדות מאגדות שונות. רבות מאלה ארוכות להרבה מהרגיל ורבות מהן כרוכות אם מעט ואם הרבה בתקוות הגאולה, ולא בכדי משת-קפת האגדה בפרשת שבתי צבי ובכתביו של נתן העוזני נביאו.

מהלכים מסורבלים שלא נוכל להתחקות אחריהם במסגרת זו כורכים באגדות עשרת השבטים ובני משה גם נושאי יסוד של ההלי-כה והתרבות היהודית והכללי-אנושית. אחדים מאלה: הלכות שבת וכשרות המזון, תפילות וברכות כמוטיביים של אבחון הזהות יהודית, נושאים שונים מתחום חיי המשפחה והכרה בבחירתו הגופנית של היהודי מול האחר. מעניין בייחוד הוא המתח בין שמירת השבת והיכולת לבוא אל ארץ היהודים העצמאיים וגיבורי הכוח ולצאת ממנה המותנית בחילול השבת. מקום מיוחד נועד לפרשה זו במסורות יהודי תימן, אם כי אגדת עשרת השבטים היא נחלת כל תפוצות ישראל.

עיונים רבות מאכלסות את סיפורי שני התלמודים, הבבלי והירושלמי, ואלה נושאות בקרניהן גוזמאות ומעשי ניסים. עיונים אחרות מפרנסות את הסיפור העממי וגם הן קשורות לרוב במעשי פלאים. מוטיב מוכר ברבים מסי-

פורי העיונים הוא נדודי העז בנפרד מבעליה, ומוטיב חשוב במיוחד הוא מעשה העז העונבת את בעליה ומגיעה בדרך-לא-דרך לארץ אחרת, במקרים רבים לארץ ישראל או אפילו לגן עדן. מוטיב אחר, קרוב ברוחו, הוא גלגול המחילות מארץ לארץ, ובייחוד לארץ ישראל. הסיפור המוכר ביותר מסוגה זו הוא כמובן סיפורו של ש"י עגנון "מעשה העז", וכאן, כמו בסיפורים אחרים, ניתק הקשר בין העז ובן האדם ואינו מתחדש עוד, וכך נשאר האדם במקומו, בגלות, ואינו זוכה לעלות לארץ ישראל. בסיפורו של עגנון הטררגדיה כפולה, שכן בשל בריחת העז איבד האב הזקן גם את עקבות בנו. על-אף השוני והמרחק הריאלי והתרבותי יש קשרים גלויים וסמויים בין רועי הצאן הנכבדים שבמקרא (יעקב ובניו, רחל, משה ודוד) ובברית החדשה, ובראשם האל בכבודו ובעצמו, ובין סיפורי האגדה של חז"ל וסי-פורי העם הבאים בעקבותיהם. קשרים אלה מובילים לא אחת כאמור אל סיפורי חורבן, גלות וגאולה. בצד הסקירה הכוללת של סי-פורי עיונים אלה מבחינה המחברת בין עיונים בבליות, עיונים פרוטיות, עיונים פולניות וגם עיונים תועות (וכלבים) ממדבר יהודה שבאי-רץ ישראל.

עיון מדבר יהודה חורגת מסגרתו הכללית של הספר והן נדונות כאן בהקשר של ניזירי מדבר יהודה במפנה המאות שמינית ותשיעית וגילוי מגילות ים המלח וחקרן במאה העי-שרים. ננסח לפרק השישי מובאים שלושה סיפורי עיונים מפולין כפי שגרשמו מפיותיהם של המספרים ואשר נשמרים כמובן בארכיון הסיפור העממי בישראל. מקום מיוחד נשמר כאן לסיפורי עיונים שמוצאם בתימן. ב"אחרית דבר" החותמת את פרקי הספר המעניין והמרענן שלפנינו חוזרת שטיין אל סיפורי הגלות והגאולה שהעסיקו אותה בשני הפרקים הקודמים, פרקי השבטים והעיונים, ודנה בהבדלים שבין קריאתו של רב נוי ז"ל בסיפורי-רים אלה ואחרים ובין דרך קריאתה שלה במי-קומות שיש הבדלים כאלה. כמו כן חוזרת היא אל עיקרון מוכון במחקר ובהבנה של הסיפורים הרבים שבארכיון, עיקרון שדנון כבר בתחילת הספר והוא המפגש בין הווה לעבר, כשהעבר מספק את חומרי הבסיס לסיפורים אבל "נקודת הכובד" שלהם, כלשונה, היא ההווה. הספר שלפנינו משלב בהצלחה בין ספי-רות עממית ומחקר מדעי, בין עבר והווה, הומוור וכובד ראש. כולם מזמינים את הסופר עד לטעום ממעדני המסעדה שבמרכז השוק ההומה והצבעוני.